

ČEMU UTOPIJA? ČEMU BUDUĆNOST ŽENE?

Zagovaranje smrti nekog pojma, ideje, koncepta, oblika svijesti ili mišljenja poslanje je onih teoretičara koji drže kako se u njegovom sadržaju i smislu nalaze elementi čovjekove nesreće ili propasti. U ovoj je knjizi riječ o jednom takvom pojmu koji mnogi shvaćaju atavizmom, beskorisnim zaostatkom iz ropotarnice povijesti ili štetnim subverzivnim sredstvom sentimentalnih nezadovoljnika i donkihотовski iracionalnih revolucionara. Proglašavanje njegova kraja za mnoge predstavlja korak naprijed. Riječ je o *utopiji*.

Pojam utopije od druge polovice 20. stoljeća ima neobičnu moć diskvalifikacije ili barem ciničnog protuargumenta u raspravama vođenima na mnoštvo tema pa tako i na temu svijeta koji je, smatra se, utopiji podigao nadgrobni spomenik. Te su rasprave osobito zaoštrene kada se u njihovu centru nalazi promišljanje budućnosti i utjecaja koji čovjek ima na nju. No, što je *utopija*? Nasljeđe popularne i česte uporabe toga pojma učinilo ga je djelomično istrošenim, njegovo korištenje u različitim okolnostima i s različitim teorijskih i praktičnih polazišta ostavilo ga je, univerzalno promatrano, suviše nejasnim, posljedično zasićenim prevelikim brojem određenja i značenja koja međusobno nemaju gotovo nikakve veze ili su čak suprotstavljena. Na prvi pogled čini se da ga je možda i bolje ostaviti u kakvom podrumu prašnih ideja koje su nekoć, u nekom drugom svijetu i među drugim ljudima, imale svoj značaj.

Za mnoge mislioce utopija predstavlja nemogući san, eskapističku fantaziju ili besmisleni zabavu, zbog čega oni utopiste određuju nereálnima i naivnima. Čak i na toj razini kritike oni priznaju kako su utopije kroz povijest imale ulogu u konstrukciji ili barem refleksiji društvene zbilje te da one predstavljaju značajni dio ljudske kulture. Proučavanje utopije je danas i dalje zadatkom mnogih disciplina i

znanstvenih područja – od historiografije, komparativne književnosti, politologije, kulturalne antropologije, sociologije, filozofije, psihologije, znanosti o obrazovanju pa sve do suvremenih utopijskih studija. Neki teoretičari i teoretičarke utopije spominju njezinu veliku snagu i utjecaj na zapadnu civilizaciju. Ta se snaga očitovala na mnoštvo načina – kao nada i utjeha, uzlet mašte, kritika i promjena postojećeg... Jesu li ti aspekti utopije došli svome kraju? Mnogi će reći da jesu. Reći će kako svijet u kojem živimo ne treba ni nadu, ni utjehu, ni maštu, a pogotovo ne kritiku i promjenu postojećeg. Neki će pak utopiji odreći sve pozitivne konotacije, uspostavljati strogu vezu između utopijskih vizija i totalitarnih tvorevina te zatvarati sva vrata koja bi do njih mogla dovesti. Mišljenja smo kako je takav stav u velikoj mjeri pogrešan te je rezultat (ideološkog) sužavanja pojma utopije, a onda i njegova zatvaranja u čvrste povijesne granice, čvrst književni, društveni, politički ili neki drugi okvir koji onda postaje jedinim standardom procjene nečega što se po svojoj biti ne može i ne smije ograničavati. Također, on je posljedica, to valja otvoreno reći, svjetonazora suvremenih društava koja, nazivajući utopiju ideologijom, zaboravljaju na ideološku zatrovanost vlastitih aksioma.

Može li se utopijsko mišljenje kao mišljenje promjene uopće i misliti u globaliziranom svijetu čije se prave konture dohvaćaju tek *post festum*? Smije li se čovjek usuditi misliti promjenu nečega što se odavno više ne može ograditi visokim kamenim zidovima gradskih, državnih, nacionalnih ili vjerskih granica? Smije li uopće misliti promjenu, kritizirati? Mnogi smatraju kako se (post)moderni zapadnjački demokratski svijet približio idealu te da je jedini praktični zadatak suvremenog čovjeka proširiti to evanđelje na ostatak svijeta. U tom smislu utopija se smatra ostvarenom. Ostvarenje utopije kao najboljeg mogućeg svijeta jest kraj utopije. Utopija je tako postala topična.

Čak i bez ulaženja u analizu te iznimno problematične teze o postojećem kao najboljem mogućem svijetu, naš je cilj u ovoj knjizi ukazati ne samo na vrijednost utopije u suvremenosti već i na njezinu fundamentalnu nužnost. Svijet bez utopije nije ni najbolji, a nije ni moguć. Upravo je zato ova knjiga svojevrsna apologija utopije, apologija shvaćena u smislu obrane, ali i pohvale utopije. Time se dakako ne lišavamo kritike koja nužno mora pratiti analizu utopije, osobito kada se radi o ne uvijek uspješnim pokušajima njezina ostvarenja. Zavodljivost utopije ujedinjena s moći i nedostatkom ili manjkom (samo)kritike može dovesti do kraha. No, nije li tako i sa svakom idejom, kolikogod velika i lijepa ona bila?

Sljedeći je cilj ove knjige pokazati kako za mnoge ljude danas utopija i utopijsko mišljenje još uvijek imaju veliki značaj u formiranju i formuliranju vlastitog društvenog položaja, stavova i problema. Unatoč suvremenom postavljanju humanističkih ideja na pijedestal razvijenog svijeta, njima su i dalje uskraćena mnoga prava i slobode, pa otuda i te proklamirane humanističke ideje, što se njih tiče, ostaju često samo puka apstrakcija i nedosanjani san. Za njih govor o budućnosti nije samo slatko snatrenje ili zaigrani misaoni eksperiment, već politička nužnost. Njihov je popis vrlo ekstenzivan, no mi ćemo se u ovoj knjizi koncentrirati na žene i ženski pokret. Upravo zahvaljujući feminizmu utopijsko je mišljenje preživjelo svoju dosad najveću krizu te se polako obnavlja u suvremenosti. I anarhistički, ekološki, antiratni, antirasistički i alterglobalistički pokreti nastavljaju utopijsku tradiciju realizirajući je na posve nove, inovativne i zanimljive načine. Analizirati utopičnost svakog od tih pokreta suviše je sveobuhvatan zadatak koji nadilazi našu snagu i kompetencije. Vjerujemo da će analiza utopičnosti feminističkog pokreta i *feminističnosti* utopije dostajati da se zadovolji osnovna teza o nužnosti utopije i utopijskog mišljenja za svaku relevantnu društvenu promjenu, a onda i o nužnosti društvene promjene za kreaciju dobrog svijeta i dobre budućnosti.

Upravo zato sljedeći cilj našeg rada je ne samo iznijeti načine na koje se utopija ostvarila u feminizmu već i načine na koje je feministička misao egzistirala u utopiji. Dakako, nisu svi utopisti određivali rješavanje „ženskog problema” ključnim ili barem relevantnim zadatkom u realizaciji boljeg svijeta, kao što nisu ni sve feministice pisale i stvarale utopije. Štoviše, mnoge su u njima pronašle mjesto zagovora racionalnih, zatvorenih i nepravednih svjetova, idealnih eventualno onima koji su ih izmišljali – muškarcima. Činjenica jest da su većinu utopija, kao i uostalom većinu povijesno zabilježenih utopijskih tvorbi smišljali, opisivali i stvarali oni koji su posjedovali najveću moć, često u njih prenoseći svoje vlastite nepravedne i isključive stavove. Žene su kroz povijest imale ograničen pristup kreaciji utopije (nevažno radilo se o umjetničkoj, političkoj ili o nekoj drugoj razini tog stvaralaštva), kao napokon i kreaciji većine ostalih umjetničkih, znanstvenih, političkih i ekonomskih tvorbi. Prepreke na tom putu bile su mnogobrojne. Ženama je nedostajalo obrazovanje, financijske mogućnosti i slobodno vrijeme potrebno za stvaranje utopije. Nedostajao im je prostor stvaranja – što je davno eksplicirala Virginia Woolf (dakako, ukoliko kuhinju ne smatramo ženskim prostorom).

Nedostajao im je glas i pravo glasa kojim su one mogle artikulirati društvenu nepravdu. U centru svih tih uskrata prava i sloboda stajao je nedostatak onog osnovnog – prava na bivanje čovjekom, a onda i stvaraoce vlastita svijeta. Je li uopće žena i mogla domisliti bolji svijet ako je njezin svijet bio opasno sužen zidovima njezina doma?

Tek izlaskom žene u javni prostor odnosno njezinom ozbiljnijom društvenom, političkom i pravnom participacijom otvaraju se vrata prema preuzimanju onih medija koji su služili iznošenju društvenih kritika i prijedloga za poboljšanjem svijeta, i to ne samo svijeta koji se očituje u javnoj već se odvija na svoje složene načine i u privatnoj sferi. Utopija je bila jedno od takvih medija koji je, kad su ga feministice prihvatile, već odavno bio na svojem zalasku. Možda su upravo zato to i mogle.

Našu ćemo analizu utopije započeti s kraćom etimološkom raspravom iz koje je moguće uočiti neke aspekte spora oko utopije. Ruth Levitas naglašava kako je jedan od osnovnih problema s kojima se suočavaju mnogi teoretičari i teoretičarke utopije nepostojanje konsenzusa oko njezine definicije, a onda i odgovora na pitanje zašto je utopija bitna (usp. Levitas, 1990). Nepostojanje definicije utopije tako, između ostaloga, otežava distinkciju njezine specijalističke akademske uporabe od mahom negativnih značenja koje ona zadobiva u svakodnevnom govoru. Ponekad se mogućnost te distinkcije namjerno negira, osobito u primjerima akademskih antiutopijskih stavova koji utopiju određuju ili besmislenim proizvodom dobronamjernih zagovaratelja društvenih reformi ili pak opasnim političkim eksperimentom koji vodi u totalitarizam, zbog čega Levitas zaključuje kako je „pojam utopije ideološko bojno polje” (ibid., str. 3). U kaosu svih značenja, diskurzivnih struja i idejnih tokova otežanih teškim bremenom tradicije, ideoloških borbi i slučajnih ili namjernih previda, govor o utopiji ne znači često samo njihovo prepoznavanje i kontekstualizaciju već i zauzimanje određene normativne pozicije. Ta se pozicija, dakle, nije izbjegla ni u ovoj knjizi.

Utopija počinje zamišlju svijeta koji je drugačiji od našega. Vizije alternativnih svjetova okupiraju čovjeka već tisućljećima, neovisno o tome imaju li one religijski ili sekularni, politički ili književni oblik zbog čega su mnogi teoretičari, čijem se mišljenju ovdje priklanjamo, spekulirali o postojanju utopijskog mišljenja ili utopijske svijesti kao esencijalne oznake ljudskosti. Postepeni razvoj te svijesti promatrali smo na antičkim i židovsko-kršćanskim primjerima. Premda Platonov spis *Politeja* nije utopija, analizom njegovih ključnih točaka

željeli smo pokazati neizmjeran utjecaj koji je on izvršio na utopijsku tradiciju. Kao i Platonovu *Politeju*, i mitove smo definirali prethodnicama utopija u užem smislu riječi, odnosno utopija koje započinjnu s djelom Thomasa Morea i koje, za razliku od svojih mitoloških korijena, naglašavaju značaj ljudskog angažmana prilikom kreacije alternativnih svjetova. Premda se ne slažemo sa stavom Krishana Kumara kako su utopije isključivo proizvod čovjeka Zapada, u ovom ćemo se radu koncentrirati isključivo na zapadnu utopijsku tradiciju.

Utopije su svjetovi koji predstavljaju bolji ili lošiji (iako ne nužno savršen ili pak najgori!) život kakav bi on trebao ili mogao biti, a čiji nastanak i održanje ovise o ljudskom angažmanu. Pritom je u ovoj knjizi naglasak u značajno većoj mjeri stavljen na opise boljih svjetova. U tom kontekstu o utopiji govorimo ne kao o rezultatu eskapističkog sna već kao o logičnom rezultatu aktivne i promišljene vizije.

Valja napomenuti da se utopija kroz povijest oblikovala na mnoštvo načina, uvijek pod utjecajem društvenog i političkog konteksta, uvijek u procesu promjene, pa je otuda svaki pokušaj njezina definiranja koji gubi iz vida te pretpostavke agresivni način da se taj proces zaokruži ili zaustavi. Njezina su određenja tako često ili preširoka, zbog čega se ona gube u općenitim formulacijama, ili preuska, zbog čega često postaju ideološki zaključana u misao povijesnog razdoblja. Unatoč svim utopijskim oblicima i manifestacijama, ono što im je svima zajedničko, što se nalazi u biti utopije i što je podrazumijeva jest, dakle, *utopijsko mišljenje*, odnosno *utopijska svijest*. Utopijsko mišljenje u sebi sadrži tri ključna momenta: utopijsku kritiku, utopijsku nadu i utopijsku maštu. Utopijska se kritika odnosi na kritiku postojećega društva i svijeta; utopijska nada je nada u promjenu postojećega na bolje; utopijska mašta podrazumijeva sposobnost domišljanja boljega (ali i gorega) svijeta.

Lyman Tower Sargent je, preuzimajući određenje pojma od Ernsta Blocha, utopiju¹ smjestio u kontekst *društvenog sanjanja* koje obuhvaća sve „snove i noćne more koje se tiču načina na koje gru-

1 Kada Sargent govori o društvenom sanjanju on zapravo ne spominje *utopiju* već *utopizam*. Pojam *utopije* on, naime, koristi u puno užem značenju književnog djela. U ovom smo se radu, međutim, udaljili od njegove semantike, koristeći oba pojma u bitno drugačijem značenju. Utopija tako nije svedena na književno djelo, budući da pokriva i mnoge druge (ne nužno umjetničke) oblike društvenog sanjanja. Značenje *utopije* je tako u određenoj mjeri odgovarajuće onom značenju koje Sargent daje utopizmu. Pojam *utopizma* ovdje se pak koristi kako bi se opisale pervertirane društvene teorije ili strukture koje se nepravedno i pogrešno određuju utopijskima iako s utopijama nemaju veze. O njima će biti riječi poslije.

pe ljudi uređuju svoje živote i koje prikazuju radikalno drugačije društvo od onoga u kojem sanjar živi” (usp. Sargent, 1994: 3). To se društveno sanjanje u povijesti manifestiralo na trima različitim razinama. Na prvoj razini Sargent utopiju nalazi u književnosti, arhitekturi, urbanom planiranju, filmu, slikarstvu, glazbi itd. Na drugoj razini utopije svoje specifično mjesto zauzimaju u kontekstu tzv. namjernih zajednica. Namjerne zajednice čine grupe ljudi među kojima osnovna veza nije rodbinske ili pravne prirode već predanost nekoj zajedničkoj viziji. U slučaju utopijskih namjernih zajednica ta je vizija, dakle, utopijske prirode. Na trećoj razini društveno sanjanje zauzima značajno mjesto unutar mnogih filozofskih, društvenih i političkih teorija koje u svojem temelju sadrže ideju ljudskog napretka i važnosti čovjekova angažmana kao preduvjeta stvaranju drugačijega društva i svijeta.² Utopijske društvene teorije najširi su oblik društvenog sanjanja koji, kako to navodi Leszek Kolakowski, sugerira postojanje kulturnog procesa ili fenomena bitno starijeg od godine ustanovljenja utopije kao književnog žanra, a koji se odnosi na način mišljenja, mentalitet ili filozofski stav (usp. Kolakowski, 1990. prema Sargent, 2013).

U daljnjoj analizi bit će obrađeni samo pojedini aspekti društvenog sanjanja, konkretno oni koje određujemo značajnima za problematiku društvenog položaja žena. Prije toga obratit ćemo pažnju na mitove kao temelje utopije te se osobito koncentrirati na one u kojima se govori o ljudskoj sudbini, čovjekovu položaju u svijetu i odnosu spram budućega. Zanimat će nas kakav je položaj žene u tim mitovima, tj. koja je njezina uloga u pričama o postanku i kraju svijeta, kolika je njezina odgovornost za ljudsku sudbinu i kako izgleda njezina budućnost s obzirom na vlastitu ulogu u povijesti. Budući da je Platonova uloga u nastanku književne utopije središnja, a njegove ideje drugačijih društvenih odnosa izrazito promišljene i revolucionarne, istražiti ćemo koju je ulogu u svemu tome namijenio ženama.

Sljedeće područje našeg interesa jest književna utopija. Pažnja će biti posvećena klasicima tog žanra, sa specifičnim naglaskom na analizi načina na koje je u njima, ako jest, problematiziran ženski društveni položaj. Iako smatramo kako žanr znanstvene fantastike ne valja u cjelini odrediti utopijskim (kao što to čini Sargent) ili, još ne-

2 Lyman Tower Sargent (1994) i Saskia Poldervaart (2006) sintagmu *utopijskih društvenih teorija* proširuju i na utopijske studije odnosno one teorije koje utopiju uzimaju kao svoj predmet, neovisno o tome stavljaju li pred utopiju pozitivan ili negativan predznak. Takav pristup određujemo problematičnim jer se temelji na izjednačavanju mišljenja nekog predmeta s predmetom samim.

prikladnije, podvesti čitavu utopijsku književnost pod njega (poput Darka Suvina, Raymonda Williama ili Fredrica Jamesona), znanstvena fantastika je književni žanr koji je u 20. i 21. stoljeću u mnogo čemu naslijedio utopijsku književnost te ju, posebno u američkom književnom krugu, u potpunosti i zamijenio. Mnoge feminističke utopije, o kojima će ovdje biti riječi, tako se žanrovski neopravdano svrstavaju ne u utopijsku već u znanstvenofantastičnu književnost. Razlozi tome su mnogostruki i oni nisu predmet naše rasprave.

Iako namjerne zajednice, kao oblici konkretizacije utopijskih vizija u kojima se, između ostaloga, eksperimentiralo i s feminističkim idejama, predstavljaju značajan aspekt u razumijevanju utopijskoga, one će samo u manjoj mjeri biti predmetom naše analize i to ponajviše u slučaju zajednica koje su nastale na osnovu utopijskih društvenih teorija utopijskih socijalista. Étienne Cabet, Robert Owen, Charles Fourier i Henri de Saint-Simon inzistirali su na važnosti promjene rodni uloga i rodni odnosa u konstrukciji boljega društva, što se s polovičnim rezultatima manifestiralo i u zajednicama nastalima na njihovim zamislima. Utopijske društvene teorije ekstenzivnije će biti analizirane u okviru feminističke misli te će upravo njihovo postojanje biti korišteno prilikom postupka dokazivanja jedne od osnovnih teza ove knjige – onoj o inherentnoj utopičnosti feminizma.

Teorija utopije zauzima značajno mjesto u ovoj knjizi. Ona obuhvaća dvije struje mišljenja od kojih se prva odnosi na one teoretičare društva koji utopiju razmatraju u kontekstu prirode historijske promjene kao promjene na bolje. Njihov se afirmativni stav prema utopijskom mišljenju (a onda i njegovim manifestacijama) temelji na ideji kako je ono centralno za svaku ozbiljnu društvenu promjenu a onda i stvaranje boljega svijeta i bolje budućnosti. Druga struja odnosi se na stavove antiutopijskih teoretičara – od onih koji utopiju vezuju uz zamisli nemogućih i neostvarivih savršenih društava čiji pokušaji ostvarivanja završavaju u totalitarizmu (npr. Karl Popper) pa sve do onih (npr. Francis Fukuyama) koji utopiju, shvaćenu kao rezultat revolucionarne promjene postojećeg, određuju nepotrebnom. Posljedično, antiutopisti i samo utopijsko mišljenje određuju jalovim, opasnim ili nepotrebnim.

Na dio kritika utopije nadahnuto je odgovorio jedan od najznačajnijih teoretičara dvadesetog stoljeća, zaslužan ne samo za razumijevanje utopije i utopijskog mišljenja već i za njihovu obranu i rehabilitaciju – filozof nade Ernst Bloch. Stajališta u ovoj knjizi nadahnuta su njegovim idejama. Blochove ideje dio su marksističke tradicije mišljenja utopije koja je značajna iz više razloga. Prvi je

da se marksistička tradicija suočila s utopijom na kritički najsloženiji način. Utopija je njezina siva eminencija koju je ta tradicija povremeno bacala u pepeo povijesti, a povremeno ju je određivala ključnom za svaki pa i vlastiti napredak. Drugi razlog je utjecaj koji marksistička tradicija ima na suvremenu feminističku misao koja je po našem sudu duboko prožeta utopijskim. Utopičnost feminizma nastojat ćemo pokazati osvrćući se na stavove ključnih feminističkih teoretičarki koje su utopijski mislile čak i kada su utopiju kritizirale. Također, njegove ćemo direktne manifestacije pokazati na feminističkoj utopijskoj književnosti koja nije bila samo medij za izricanje feminističkih ideja već i za njihovu kritiku.

Na antiutopijsku kritiku odgovorio je i Frederik L. Polak koji je, nasuprot zagovornicima kraja povijesti, upozoravao na činjenicu da nije kraj povijesti učinio utopiju redundantnom već je odbacivanje utopije nametnulo kraj povijesti, ali ne onakav kraj kakvim ga priželjkujemo. Polakov argument o nužnosti slikanja lijepih slika budućnosti kao preduvjeta te iste budućnosti misao je vodilja ove knjige. Društveni značaj utopijskog mišljenja naglašavao je i Karl Mannheim koji je koncept utopije (kao i koncept ideologije) koristio u razvoju onoga što je smatrao objektivnom sociologijom znanja. Teorija utopije došla je do izražaja i kod suvremenijih autora od kojih su samo neki Krishan Kumar, Rade Kalanj, Milan Kangrga, Hrvoje Jurić, Lyman Tower Sargent, Fredric Jameson te kod feminističkih teoretičarki poput Seyle Benhabib, Angelike Bammer, Ruth Levitas, Gordane Bosanac, Lucy Sargisson, Saskije Poldervaart itd. Njihovi su stavovi također našli svoje mjesto u knjizi. Oni su pritom pomogli konstrukciji našeg vlastitog teorijskog aparata za pristup utopijskome kojim smo se, između ostalog, poslužili kako bi oslobodili utopiju od njezinog izjednačavanja s ideologijom i utopizmom.

Valja istaknuti kako je sadržaj utopije preciznije analiziran prvenstveno iz perspektive načina na koji utopijski autor ili autorica problematizira društveni položaj žene. Ključnim pitanjima su se pritom nametnula: jesu li kreatori zamišljenih svjetova gradili njihovu kvalitativnu razliku s obzirom na postojeći promišljajući i mijenjajući društveni položaj žene i kako su ostvarivali te promjene? U tom kontekstu od velike važnosti postaju feminističke utopije kao jedine utopije u kojima se poboljšanje života žena određuje najvažnijim (iako ne i jedinim) kriterijem postizanja boljega svijeta i društva. One su značajne kako zbog stjecanja uvida u povijesni razvoj feminističke misli tako i zbog stjecanja uvida u razvoj utopijske misli sa svim

onim ogradama koje je posljednjih desetljeća, ponekad pravedno a često i nepravedno, uveo postmodernizam. Zašto postmodernizam? Zato jer je upravo postmodernistička tradicija sa svojom sumnjom u čovjeka, metafiziku i povijest (promatranu kao napredak³) najobuhvatnije dovela u pitanje budućnost – budućnost utopije, svijeta, društva, muškarca i žene. Naš je pak stav da se za budućnost isplati boriti. Ne samo zato jer smatramo kako ima puno prostora za promjenu, kako postojeće društvene okolnosti nisu pozitivne, osobito ne za žene, već i zato jer držimo kako odustajanjem od te promjene riskiramo ne samo bolju već ikakvu budućnost. Nadamo se da ćemo taj stav vješto braniti.

---

3 Ideja napretka kritizirana je u suvremenosti iz mnoštva uglova, osobito ako se dozvoli njezino ograničavanje na znanstveno-tehnološki ili čak ekonomski (osobito iz perspektive ekoloških pokreta) razvoj. Takvo ograničavanje je nepravedno i opasno budući da sa sužavanjem pojma napretka nastupa i sužavanje pojma čovjeka koji je doživljen isključivo kao pohlepno i sebično biće koje se može i treba razvijati isključivo u tehnicističkom i materijalističkom smjeru. U ovoj knjizi *napredak* je shvaćen u puno širem, humanističkom, smislu, onome koji u prvom redu podrazumijeva emocionalni, intelektualni i moralni razvoj čovjeka kao bića koje teži ka pravednom, slobodnom i miroljubivom društvu i svijetu. U takav napredak, držimo, valja vjerovati i njemu se nadati.